

Д. В. Козлов

УДК: 94(477).930.3.281.9

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ВОЛОДИМИР: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті аналізується становлення особистості Київського митрополита Володимира (Богоявленського) (1915–1918) — дитинство, навчання в Тамбовській духовній семінарії та Київській духовній академії. Особлива увага звертається на те, як викладачі майбутнього митрополита впливали на формування його пастырських здібностей та ораторського хисту. З'ясовано на персоналістському рівні витоки світогляду ієрарха переломної доби.

Ключові слова: Київ, митрополит, особистість, персоналістський рівень.

В статье анализируется становление личности Киевского митрополита Владимира (Богоявленского) (1915–1918) — его детство, обучение в Тамбовской духовной семинарии и Киевской духовной академии. Особое внимание обращено на то, как преподаватели будущего митрополита влияли на формирование его пастырских и ораторских способностей. Выявлены на персоналистическом уровне истоки мировоззрения иерарха переломной эпохи.

Ключевые слова: Киев, митрополит, личность, персоналистический уровень.

This article analyzes the formation of the Metropolitan of Kyiv Vladimir (Bogoyavlenskyj) (1915–1918) — his childhood, education in the Tambov Theological Seminary and the Kyiv Theological Academy. Particular attention is paid to the influence of teachers on the future Metropolitan in his formation for his pastoral capabilities and public speaking skills. The origins of the philosophy of the hierarch on a personal level at a turning era are clarified. Vasyl Bogoyavlenskiy perceived the displays of the Ukrainian spirit as «local colour», and Ukrainian language — as a dialect of Russian. The Ukrainian national question did not brush against him from the personal persuasions. Returning to his small motherland for him meant returning to an usual organic environment, where his liking for all Russian yet more got strong. A metropolitan Volodymyr negatively perceived national question in regions, where it was sharp — Georgia and pre-revolution Ukraine.

Keywords: Kyiv, Metropolitan, personality, personal level.

У сучасній історіографії все популярнішими стають праці з описом життя та діяльності конкретної особистості чи певного періоду її життя, які виокремилися в спеціальний напрям студій — біографістику або біографіку [3; 6, с. 76–82; 18; 25]. При цьому основне місце в таких дослідженнях посідають світські «знакові фігури» першої величини й переважно їхні творчість та громадська чи політична діяльність. Щодо періоду 1915–1918 рр. — це переважно політики (М. С. Грушевський, П. П. Скоропадський, С. В. Петлюра, І. І. Огієнко та ін.). Лише зрідка дослідження стосуються представників Церкви, зокрема її ієрархів. Найбільше цікавих праць останнім часом присвячено діяльності греко-католицького Львівського митрополита Андрея Шептицького [див. огляд бібліографії: 13]. Щодо православних ієрархів означеної доби, то серед діячів українських єпархій можна вказати лише на книги, присвячені Чернігівському архієпископу Пахомію (Кедрову) [22] і лапідарний та сповнений неточностей розділ про діяльність вікарного Чигиринського єпископа Никодима (Кроткова) [1]. Фактично в біографістиці життєписи церковних ієрархів України поки що перебувають на маргінесі історичних студій. Між тим, вивчення діяльності церковнослужителів переломної доби, зокрема ієрархів, а тим більше — глави Київської митрополії, дає змогу показати важливі зміни в релігійній свідомості суспільства, причини втрати авторитету церковних структур і церковнослужителів серед загалу вірян, простежити глибші спонуки посилення «дехристиянізації» й релігійної нігілізації різних соціальних груп. Завдяки подібним студіям створюється можливість окреслити доволі тонкі грані співіснування та накладання «історії духу», інтелектуальної історії й історії суспільних структур та інституцій [15; 25; 29; 30].

У цій статті ми звертаємося до історії становлення особистості Київського митрополита Володимира (Богоявленського) — першого святого мученика Києва часів революції. Подальше всебічне вивчення його діяльності в ролі глави Київської єпархії 1915–1918 рр. тим важливіше, що, на відміну від світських структур, життя Церкви, попри всі «революційні рухи» в її середовищі, зберігає незмінною канонічну форму ієрархічного підпорядкування: всі заходи в Церкві потребували благословення митрополита, погодження з ним. Тож роль високопреосвященного Володимира (Богоявленського) була неординарною в усіх заходах, рухах і діях усередині Церкви та її структур, навіть тоді, коли певні церковні групи виступали проти митрополита і його влади. Окрім того, особа митрополита якнайкраще надається для з'ясування на персоналістському рівні проблеми впливу швидкісних та різних змін суспільства на свідомість особистості, наділеної важливими пастирськими функціями. Ці впливи щодо митрополита Володимира простежуються на кількох рівнях: консервативної свідомості церков-

ного діяча, вихованого на монархічних началах та чіткій ієрархічній системі; церковного керманіча, звиклого до повного підпорядкування духовенства й вірян постановам; пастиря-богослова, призвичаєного до значущості своєї місії та проповіді, впливу на свідомість і релігійне виховання людності; літньої людини, позбавленої сил і завзяття молодших церковних кадрів; росіянина, котрий не може сприйняти вимог української течії серед церковних і світських діячів. У всіх цих сферах особа митрополита Володимира доволі показова.

Для майбутнього Київського митрополита та його ставлення до українських рухів і загалом до національного питання важливе його походження й зростання в російській глибинці — на Тамбовщині. Василь Никифорович Богоявленський народився 1 чи 2 січня 1848 р. в с. Малій Морощі Мокшанського пов. Тамбовської губ. Його батько був сільським священиком. Тож з дитячих років майбутнього митрополита важливими є дві обставини.

По-перше, це його закорінене російство. Вся родина Богоявленських мала суто російське місцеве походження. Ні його батьки, ані він сам довго не бачили, не чули «інших» і не мали бодай якогось уявлення про них — усі навкруги, а отже, і в усій державі були росіянами. Цей російський дух назавжди увійде в свідомість Богоявленського не лише на рівні самоідентифікації, але й на ідейному рівні «руськості» всього населення Російської імперії, зокрема в Україні. Все, що противилося «російській ідеї», все, що пропагувало «інше», зокрема на мовному, вокальному, архітектурному чи іншому рівнях, викликало спротив у владики Володимира. Це не було пристосовництво та «служба» імперії, як нерідко стверджує історіографія, це було глибоке переконання, корені якого — в тамбовському дитинстві та юності.

По-друге, — це провінційне, але доволі міцне релігійне виховання в священицькій сім'ї. Діти сільських священиків дореформеної доби лише в родині отримували всі «інгредієнти» християнської віри, з усіма пересудами, місцевими звичаями та обрядами. Однак саме провінційність виховання на все життя зцементувала власне віру в широкому розумінні слова та як відданість Церкві, в цьому разі РПЦ. Ця відданість не витравлювалася й у подальшому, хоч би як зовнішні обставини тиснули на особистість. Для майбутнього митрополита закорінене в дитинстві глибока віра обернеться його постійним і впертим попри всі неприємності від противників намаганням прищеплювати й поглиблювати віру пастви на всіх місцях його церковного служіння. Ці дві зазначені обставини дитячого виховання — закорінене російськість та твердість віри — дуже важливі для розуміння й пояснення настанови митрополита Володимира, зокрема на Київській кафедрі. Окрім того, Василь Богоявленський ріс дуже сором'язливим та скромним. У спогадах митрополита Петербурзького Антонія (Вадковського) опо-

відається, як до домівки його батька приїхав священник із сусіднього села Никифор Богоявленський з сином 8 років, котрий, завважавши дорослих семінаристів, сховався під воза; 10-літній Олександр ледь витяг його звідти — так познайомилися два майбутні митрополити [2, с. 12]. Скромність та сором'язливість також стануть ознаками Василя Богоявленського на довгі роки, зокрема під час навчання в КДА їх підмічали однокурсники.

Означені фактори тільки посилювалися під час навчання в Тамбовській духовній семінарії. Тут Василь Богоявленський був під суворим началом ректора архім. Геннадія (Левицького), випускника КДА (1844 р.), доволі простосердного, але дуже вимогливого щодо дотримання релігійних приписів та поведінки семінаристів. Цікаво, що на час навчання в семінарії Василя Богоявленського, тут спеціальний акцент було зроблено, окрім богословських курсів, на вивчення мов, і окрім німецької й французької викладалися також татарська й мордовська. Саме ці мови національних меншин краю привчали семінаристів бачити «іншого». Однак вони були вельми далекими від російської, тож це ще більше посилювало переконання, що «інший» — це хтось цілком не схожий ні антропологічно, ні культурно, ані навіть мовно. Тобто, ця обставина якраз не сприяла сприйняттю як «іншого» українців чи білорусів — усі вони в свідомості тамбовця залишалися такими, як він — «росіянами». Василь Богоявленський пройшов усі визначені програмою семінарії курси богословського циклу. Проте, завдяки особливостям викладання, він, як і інші семінаристи, отримав спеціальне спрямування на сільське життя. В Тамбовській семінарії читалися курси з медицини, сільського господарства та природознавства. Особливо через практичні заняття вивчалися бджолярство, садівництво, городництво, столярне ремесло. Також існував клас іконопису та палітурування книг. Особливий акцент робився й на хоровий спів і музичний розвиток семінаристів. Час навчання Василя Богоявленського випав на період змін: йшло фундаментальне будівництво корпусів семінарії, змінювалися програми та викладачі, 1867 р. вперше відбулися вибори Педагогічної ради, а в травні 1869 р. — вибори ректора, яким став (після висвяти Геннадія Левицького в єпископи) священник Михайло Зефіров.

Отже, Тамбовська семінарія розвинула у Василя Богоявленського знання мов, практичний досвід сільського життя й праці на землі, творчі прояви в різних видах діяльності й церковному мистецтві. Все це йому знадобиться. Саме звідси починається такий цінний практичний досвід майбутнього ієрарха в господарських справах та його вміння здійснювати численні будівельні та інші технічні й організаційні проекти в усіх єпархіях, які він посідав. Владика Володимир знав життя і його «господарські прояви» з юності, був підготовлений до того, щоб долати труднощі, й мав практичну кмітливість.

Згідно з тогочасною практикою, один із найкращих учнів семінарії Василь Богоявленський отримав призначення для вступу на казенний кошт до КДА (1870 р.). Після реформи 1869 р. КДА, як і всі інші Академії, поділялася на три спеціальні відділення. В. Н. Богоявленський вступив на церковно-практичне, оскільки мав намір бути священиком і служити в батьковій парафії. В Академії Василь Богоявленський прослухав низку загальних та спеціальних богословських дисциплін, які сформували його як богослова й проповідника. На студента (як і його товаришів) мали значний вплив на лише ці дисципліни та їхній матеріал, але й викладачі. Особистості викладачів для академістів мали доволі велике значення й детермінували захоплення певними дисциплінами і тематикою студій. Чи не найбільше В. Богоявленського приваблювала гомілетика, котру викладав уславлений київський гомілет проф. В. Ф. Певницький [12]. Проповідництво стане візитівкою владики Володимира на всіх кафедрах (особливо на Московській), більшість його проповідей буде опубліковано. Саме проповідь владики Володимир вважав найкращою зброєю в боротьбі зі зневір'ям, з соціал-демократичною ідеологією, з пияцтвом та ін. «бичами» сучасного йому суспільства. Слово стане тим зняряддям, яке митр. Володимир використовуватиме майже щодня. Його гомілії постійно викликатимуть інтерес глибиною, свіжістю й доступною формою викладу. На Київській кафедрі митр. Володимир не матиме змоги часто застосовувати цю зброю, але ті нечисленні його проповіді, які були опубліковані чи збереглися в рукописах, засвідчують, що гомілет у ньому жив до останнього. Розвитком здібності до проповідництва В. Богоявленський значною мірою завдячував саме проф. В. Ф. Певницькому. Сучасник і близький до митрополита Володимира професор, протоієрей І. М. Корольков згадував: «Особенно же выделялись среди товарищей проповеднические труды студента Богоявленского. Его ораторский талант, начавший развиваться под сильным влиянием знаменитого киевского проповедника, проф. В. Ф. Певницкого, стяжал ему впоследствии огромную популярность. Его многочисленные слова и речи доставили ему славу выдающегося нашего оратора и проповедника... И его профессор В. Ф. Певницкий всегда с особю похвалою отзывался о проповедях владыки Владимира» [9, с. 4].

З цією галуззю богослов'я була тісно пов'язана «словесність», тобто література. Теорію й історію словесності та естетику В. Богоявленському викладав М. І. Петров, блискучі за змістом курси якого (хоча за формою вони такими не були: професор читав лекції з записів доволі монотонно) не могли не розвинути у студентів літературні здібності [Див.: 17; 24]. Щодо Василя Богоявленського, то він написав за завданням М. І. Петрова твір про піїтику Аристотеля. Професор високо оцінив шкід, підкрес-

ливши «недужинные дарования студента и знакомство его с иностранной (главным образом немецкой) литературою» [9, с. 3–4]. Курс літургії та церковної археології викладав Ф. О. Смірнов (згодом — єпископ Христофор) [21]. Курс літургії мав практичне значення, оскільки давав знання щодо священнослужіння, яке владика Володимир правив благоговійно й піднесено навіть в останні дні життя. Ще одним захопленням В.Богоявленського зі студентських часів було Св. Письмо, яке викладали ректор КДА архім. Філарет (Філаретов; пізніше — архієпископ Ризький) [10; 16] та С. М. Сольський [4]. Дуже важливим був курс основного богослов'я, його викладав священник Г.В.Малеванський [8]. Значну увагу студентів привертав курс філософії, який викладали Д. В. Поспехов [14] та П. І. Ліницький [26].

Сам митр. Володимир і його сучасники підкреслювали особливий вплив на студента В. Богоявленського проф. В. І. Модестова, який викладав латину та античну літературу. Навіть на схилі років митр. Володимир згадував його та цитував напам'ять вірші Вергілія й Горация, «припоминая, как Модестов учил студентов читать эти стихи». Модестов водночас викладав в Університеті Св. Володимира й запрошував туди студентів-академістів, коли університетські студенти читали реферати з римських старожитностей чи розгляду римських письменників і поетів [7; 9, с. 11–12].

І. М. Корольков на підставі свідчень самого владика та його однокурсників зазначав: «Многие из этих профессоров имели большое влияние на студента В. Н. Богоявленского, содействуя его умственному развитию и нравственному самосовершенствованию, о чем впоследствии владыка с глубокою признательностию вспоминал»; «любимыми предметами его были гомилетика, которую читал В. Ф. Певницкий, теория и история словесности (особенно лекции по эстетике Н. И. Петрова), каноническое право (весьма серьезные и самостоятельно обработанные лекции П. А. Лашкарева) и литургия (содержательные лекции Ф. А. Смирнова... Из общеобязательных предметов В. Н. Богоявленский с большим интересом слушал лекции по Св. Писанию (архим. Филарета, С. М. Сольского), по философии (Д. В. Поспехова, П. И. Линицкого), по основному богословию (свящ. Г. В. Малеванского)» [9, с. 2–3, 5].

Про своїх викладачів митрополит Володимир пам'ятав завжди й цікавився їхніми долями. Зокрема, вже названий І. М. Корольков згадував, що, коли приїздив працювати в архівах та бібліотеках Москви, навідував Московського митрополита Володимира (Богоявленського) і той «с большим интересом расспрашивал у меня о преосвященном Сильвестре (бывшем тогда ректором Академии), В. Ф. Певницком, которого он считал образцовым проповедником, Н. И. Петрове, В. И. Модестове и других» [9, с. 10–11]. Ко-

ли ж владика бував у Києві чи проїздив через нього, то навідував іще живих своїх професорів — В. Ф. Певницького та М. І. Петрова.

Отже, навчання в КДА дало В. Богоявленському не лише розширення богословських знань, інтелекту загалом, але й низку вподобань і навичок. Це, передусім, проповідництво, невгамовний потяг до ширення й зміцнення православного вчення й віри через слово; любов до літургії як основи життя Церкви, вірані і самого символу віри та системи віровчення. Окрім того, це глибоке знання Святого Письма, можливості його популяризації та інтерпретації через те ж проповідництво та видання популярних книжок, особливо — для дітей. Знамените «Євангеліє дитинства», яке митр. Володимир опублікує в Москві, розпочинається саме в Києві.

У КДА В. Богоявленський, як і всі студенти, писав на третьому курсі так званий «кандидатський твір». Цікаво, що студент обрав тему з канонічного права у проф. П. О. Лашкарьова «Про право церковного відлучення». Автор детально проаналізував відповідні місця Св. Письма, творів отців Церкви й постанови Вселенських Соборів, а також прецеденти церковної практики відлучення. Богоявленський встановив, що хоча відлучення й має серйозні наслідки для вірянина, проте воно завжди має ознаки «наказання исправительного», тобто у відлученого є шанс на каяття й повернення в лоно Церкви. Автор систематизував усі здобуті матеріали та факти й визначив та висвітлив найважливіші проблеми: хто, кого, за що, за яких обставин відлучає і як саме накладають відлучення. П. О. Лашкарьов у рецензії вказав на солідність дослідження й розпрацювання теми, вишукану літературну мову роботи і визнав її «очень удовлетворительной» [20; с. 495–498].

Нагадаємо, згідно з Академічним статутом 1869 р. студенти писали кандидатські твори наприкінці 3 курсу, а на 4 готувалися до викладацької діяльності, практикувалися в проповідництві тощо. І лише одиниці також писали й публікували богословські, публіцистичні та літературні праці. Василь Богоявленський узявся до наукової діяльності. За рекомендацією Д. В. Поспехова, він переклав російською з німецької логіку Гагемана, видруковану в «Трудах КДА». Про це згадував тодішній секретар редакції «Трудов КДА» І. М. Корольков [9, с. 7–8]. Окрім того, невеликі статті та перекладні твори В. Н. Богоявленський подавав у часопис «Воскресное чтение», який започаткував 1872 р. Х. М. Орда (на той час — викладач КДС).

Окресливши вплив КДА на формування особистості В. Н. Богоявленського, варто спеціально зупинитися на людях, з якими він зав'язав дружні стосунки в Академії й підтримував довгі роки. З усього викладацького складу КДА владика регулярно спілкувався лише з М. І. Петровим. Гадаємо, це більше пов'язано з тим, що інші його вчителі померли до часу йо-

го єпископського служіння, а М. І. Петров пережив самого митрополита. Окрім того, архів М. І. Петрова та його листування добре збереглися. Проте стосунки з колишнім наставником були доволі стриманими, поважливими й діловими. А от стосунки з товаришами по студентській лаві — доволі приватними й довірливими. На курсі В. Богоявленського навчалося 32 студенти. Серед них — проф. КДА С. Т. Голубев та В. М. Малінін, протоієреї Ф. Я. Покровський і А. А. Корсаковський. На жаль, вони не написали спогадів про В. Н. Богоявленського. Однак І. М. Корольков, який збирав матеріали для некролога митр. Володимира (Богоявленського), частково використав усні повідомлення всіх названих осіб у публікації. Сам він познайомився зі студентом Василем Богоявленським 1873 р. (той перейшов на останній 4 курс), коли почав викладати в КДА грецьку мову. Перелічені однокурсники свідчили, що Василь Богоявленський «по своему характеру и настроению был студент в высшей степени деликатный, выдержанный, тактичный». Однокурсники зауважили цікаву обставину: Богоявленський особливо не любив суперечки, сварки, бурхливі дискусії і відрізнявся «примирительным направлением». Нерідко Василь примиряв жорстких диспутантів, примушуючи порозумітися. Поряд з цим він був дуже скромним, сором'язливим, прагнув усамітнення.

КДА залишила значний слід у житті Василя Богоявленського і завжди викликала тільки позитивні спогади. І. М. Корольков засвідчив, що вже Московським митрополитом Володимир (Богоявленський) «с любовью вспоминал о своей студенческой жизни, о добрых отношениях к начальникам и товарищам, о разных эпизодах из академической жизни» [9, с. 12]. Він назавжди зберіг добрі стосунки з товаришами студентської пори. Одним із найближчих його друзів був майбутній професор КДА С.Т.Голубев, котрий у Москві, працюючи в архівах, завжди зупинявся в покоях митрополита при кремлівському Чудовому монастирі, там само проживав під час відряджень І. М. Корольков. Останній навів численні приклади допомоги владики Володимира знаним йому і незаним київським академістам [9, с. 11–14].

24 травня 1874 р. В. М. Богоявленський закінчив Академію зі ступенем кандидата богослов'я та правом захисту магістерської дисертації без додаткових усних іспитів. М. І. Петров, виходячи з сумнівності, інтелектуального обдарування та викладацького таланту випускника, вніс пропозицію залишити його на вакантній кафедрі церковнослов'янської мови та слов'янських мов (на той час їх визначали як «наречія»). Тоді це була єдина не зайнята кафедра. Втім, оскільки В. Богоявленський не спеціалізувався у слов'янських мовах, професор пропонував надати йому річне відрядження для їх вивчення у відповідних країнах. Конкуренцію В. Богоявлен-

ському склав його однокурсник В. М. Малінін, якого й залишили в КДА. Тож Богоявленському дістався традиційний шлях викладача семінарії. Проте за тогочасними правилами потрібно було скласти пробні лекції з гомілетики, літургії й канонічного права (дві за власним вибором тем і одну — за призначенням). В. Богоявленський прочитав за власним вибором «Оріген — його життя і проповіді» та «Єпитимії: поняття про них і якості їх», а за призначенням — «Поняття про літургіку та її завдання. Наукова постановка літургії. Співвідношення літургії з іншими богословськими науками». Його лекції визнали цілком успішними [19, с. 417]. А вже 6 червня 1874 р. його призначили викладачем гомілетики Тамбовської духовної семінарії. Тож Василь Богоявленський після чотирьох років перебування в Києві повернувся на батьківщину та ще й у рідну семінарію.

Підсумовуючи, зазначимо: в першій половині 1870-х рр. у Києві вже були паростки «українського духу», в Академії оповідали про польське повстання 1863 р., тут училося чимало студентів з Волині та Поділля, які відрізнялися за поведінковими моделями, звичками в побуті й мовними особливостями, на Подолі, де діяла Академія, на ринковому майдані лунала українська мова. Однак усе це пройшло повз свідомість Василя Богоявленського, котрий усе це сприймав як «місцевий колорит» та «руське наріччя». Національне питання його не зачепило не через відсутність його проявів у Києві, а через власну закорінену настанову юнака з Тамбовщини. Повернення на малу батьківщину для нього означало занерення у звичне органічне середовище, де його «російство» ще більше зміцніло. Всі ці зауваження ми зробили через ретроспекцію майбутніх проявів доволі нетерпимого ставлення митрополита Володимира до національного питання в регіонах, де воно було загальним чи часово доволі гостро проявлялося — Грузії та передреволюційній Україні.

1. Александр, архиеп. Костромской. Священномученик Никодим. Жизнь, отданная Богу и людям / Александр, архиеп. — Кострома, 2001. — 349, [1] с.

2. Антоний, митрополит Петроградский и Ладужский. — Петроград : Б/и, 1915. — С. 12.

3. Бельский И. Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И. Л. Бельский // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. — 5. Спецвыпуск: Историческая биография и персональная история. — М. : Ин-т всеобщ. истории, 2001. — С. 29–45.

4. Богдашевский Д. И. Учено-литературная деятельность покойного профессора Киевской Духовной Академии С. М. Сольского / Д. И. Богдашевский // Труды Киевской духовной академии (Далі — Труды КДА). — 1900. — № 12. — С. 666–685.

5. Валиевский А. Л. Основа биографики / Валиевский А. Л. — К. : Наукова думка, 1993. — 111 с.

6. Валиевский А. Л. Биографика как дисциплина гуманитарного цикла / А. Л. Валиевский // Лица. — СПб., 1995. — Т. 6. — С. 76–82.

7. Венюк на могилу Высокопреосвященного митрополита Владимира. — К. : Изд. Киево-Печерской лавры, 1918. — С. 80–86.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ). — Ф. 175. — Спр. 1713. — Арк. 1.
9. Корольков И. Н. Блаженной памяти священномученика Владимира, митрополита Киевского / Корольков И. Н. — К. : Тип. Киево-Печерской Успенской лавры, 1918. — 16 с.
10. Корольков И. Н. Преосвященный Фирарет (Филаретов) епископ Рижский как ректор Киевской Духовной Академии / Корольков И. Н. — К. : Б/и, 1882. — 96 с.
11. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври ХІХ — початку ХХ ст. / Крайній К. — К. : Пульсарі, 2000. — 240 с.
12. Маркелл (Павук), игумен. Жизнь и деятельность профессора Киевской Духовной Академии Василия Федоровича Певницкого / Маркелл (Павук) // Труды КДА. — 2009. — № 11. — С. 133–160.
13. Митрополит Андрей Шептицький. Пастирські послання 1899–1914 рр. — Т. 1. — Львів : Артос, 2007. — 111 с.
14. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія. 1819–1920: Філософський спадок / Мозгова Н. Г. — К. : Книга, 2004. — 320 с.
15. Нові перспективи історіюписання / за ред. П. Берка. — К. : Ніка-Центр, 2004. — 210 с.
16. Петров Н. И. Воспоминания о ректоре КДА преосв. Филарете Филаретове (1860–1878) / Петров Н. И. — К. : Б/и, 1882. — 29 с.
17. Петров М. І. Скрижалі пам'яті / Петров М. І. — К. : Либідь, 2003. — 336 с. — (Пам'ятки іст. думки України).
18. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах / Попова Т. Н. — Одесса: Астропринт, 2007. — 536 с.
19. Протокол Совета КДА от 1 июня 1874 г. // Труды КДА. — 1874. — № 8. — Протоколы. — С. 417.
20. Протоколы Совета КДА // Труды КДА. — 1873. — № 11. — Протоколы. — С. 495–498.
21. Смирнов Ф. А. Курсы литургики и археологии. 1874 г. / Смирнов Ф. А. — ІР НБУВ. — Ф. 175. — Спр. 1045.
22. Тарасенко А. Ф. Пахомий (Кедров) архиепископ Черниговский и Нежинский. Материалы к биографии / Тарасенко А. Ф. — Чернигов : Десн. правда, 2006. — 200 с.
23. Уайт Х. Метаісторія: Історическе воображення в Європе ХІХ века / Уайт Х. — Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. — 528 с.
24. Ульяновський В. Микола Петров: портрет у часовій перспективі / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров М. Скрижалі пам'яті. — К., 2003. — С. 5–69.
25. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія [Текст] : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Чижко Віталій Сергійович. — К., 1997. — 404 арк.
26. Шупик-Мозгова Н. Г. Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина / Шупик-Мозгова Н. Г. — К. : Укр. центр духовної культури, 1997. — 199 с.
27. Bowsma W. J. Intellectual History in the 1980s: From History of Ideas to History of Meaning / W. J. Bowsma // Journal of Interdisciplinary History. — 1981. — Vol. 12. — № 3. — P. 279–290.
28. Dihle A. Die Entstehung der historischen Biographie / Dihle A. — Heidelberg, 1987; Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives / Tds. Dominic LaCfrra and Steven L. Kaplan. — NY : Itaca, 1982. — 264 p.